

Om udviklingen i løn og realløn for byarbejdere i Danmark i årtierne op til 1870

Jørgen Peter Christensen

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

SUMMARY: Historians and economists having dealt with wages and standard of living for town workers in the decade before 1870, have often pointed to a deterioration in the standard of living in this period, especially in Copenhagen. However, indices for wages and consumer prices, computed by Sv. Aa. Hansen (1972 and 1974), indicate a considerable increase in real wages from 1840 until 1870. The article argues that the course of wages and real wages for town workers probably has been somewhat different from that indicated by Sv. Aa. Hansen's indices; in particular real wages seem to have increased only slightly from 1850 to 1870 and have fluctuated strongly.

Adskillige forfattere, der har beskæftiget sig med arbejderforhold i tiden op til 1870, har peget på tendenser til forringelse af arbejdernes levevilkår i 1850'erne og 1860'erne, navnlig i København. Falbe-Hansen (1869, side 208) finder således, at arbejdernes realløn var faldet fra omkring 1850 til slutningen af 1860'erne:

Det maa desværre derfor vistnok ansees for konstateret, at Arbeidernes materielle Kaar ikke alene ikke ere blevne bedre men endogsaa forværrede, og endnu sørgeligere er Resultatet, naar vi istedetfor Aarene 1840-50 vælge de 4 Aar 1847-50 til Udgangspunkt for Sammenligningen. Af de ovenfor anførte Data fremgaar det jo, at Arbeidets Kjøbeevne ligeoverfor alle Varer (Arbeidets Værdi) for de qualificerede Arbeidere er sunken 22 pct., for simple Arbeidere i Jylland 1,7 Pct., medens Stigningen for de Sidstes Vedkommende paa Øerne og i Kjøbenhavn har været ubetydelig.

Også i de studier af løn, arbejdsforhold og sociale forhold, der i mellemkrigstiden blev udsendt af Institut for Historie og Samfundsøkonomi, gives udtryk for, at arbejdernes materielle vilkår er blevet forringet i tiden op mod 1870. For så vidt angår udviklingen i løn og realløn er hovedgrundlaget her Jørgen Pedersens afhandling om arbejdslønnen ca. 1850-1913 (1930). Jørgen Pedersen nævner i sin tekst kun kort – med henvisning til tabeller og kurver i bilagene til afhandlingen – at »hvad nu først Bevægelserne angaar, saa kan disse i meget grove Træk karakteriseres ved at sige, at forud for 1868 viser Realindtægten snarest en faldende Tendens...« (1930, side 218). Spørgsmå-

Om udviklingen i løn og realløn for byarbejdere i Danmark i årtierne op til 1870

Jørgen Peter Christensen

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

SUMMARY: Historians and economists having dealt with wages and standard of living for town workers in the decade before 1870, have often pointed to a deterioration in the standard of living in this period, especially in Copenhagen. However, indices for wages and consumer prices, computed by Sv. Aa. Hansen (1972 and 1974), indicate a considerable increase in real wages from 1840 until 1870. The article argues that the course of wages and real wages for town workers probably has been somewhat different from that indicated by Sv. Aa. Hansen's indices; in particular real wages seem to have increased only slightly from 1850 to 1870 and have fluctuated strongly.

Adskillige forfattere, der har beskæftiget sig med arbejderforhold i tiden op til 1870, har peget på tendenser til forringelse af arbejdernes levevilkår i 1850'erne og 1860'erne, navnlig i København. Falbe-Hansen (1869, side 208) finder således, at arbejdernes realløn var faldet fra omkring 1850 til slutningen af 1860'erne:

Det maa desværre derfor vistnok ansees for konstateret, at Arbeidernes materielle Kaar ikke alene ikke ere blevne bedre men endogsaa forværrede, og endnu sørgeligere er Resultatet, naar vi istedetfor Aarene 1840-50 vælge de 4 Aar 1847-50 til Udgangspunkt for Sammenligningen. Af de ovenfor anførte Data fremgaar det jo, at Arbeidets Kjøbeevne ligeoverfor alle Varer (Arbeidets Værdi) for de qualificerede Arbeidere er sunken 22 pct., for simple Arbeidere i Jylland 1,7 Pct., medens Stigningen for de Sidstes Vedkommende paa Øerne og i Kjøbenhavn har været ubetydelig.

Også i de studier af løn, arbejdsforhold og sociale forhold, der i mellemkrigstiden blev udsendt af Institut for Historie og Samfundsøkonomi, gives udtryk for, at arbejdernes materielle vilkår er blevet forringet i tiden op mod 1870. For så vidt angår udviklingen i løn og realløn er hovedgrundlaget her Jørgen Pedersens afhandling om arbejdslønnen ca. 1850-1913 (1930). Jørgen Pedersen nævner i sin tekst kun kort – med henvisning til tabeller og kurver i bilagene til afhandlingen – at »hvad nu først Bevægelserne angaar, saa kan disse i meget grove Træk karakteriseres ved at sige, at forud for 1868 viser Realindtægten snarest en faldende Tendens...« (1930, side 218). Spørgsmå-

let om udviklingen i arbejdernes materielle vilkår behandles imidlertid ret indgående af Henry Bruun i sit værk *Fagbevægelsen i Danmark, I (Indtil 1880)* (1938). Med henvisning til bl. a. Jørgen Pedersens afhandling, anfører han, at medens pengelønnen i byerne holdt sig »væsentlig uændret 60'erne igennem«, skete der markante stigninger i arbejdernes leveomkostninger (1938, side 120-121):

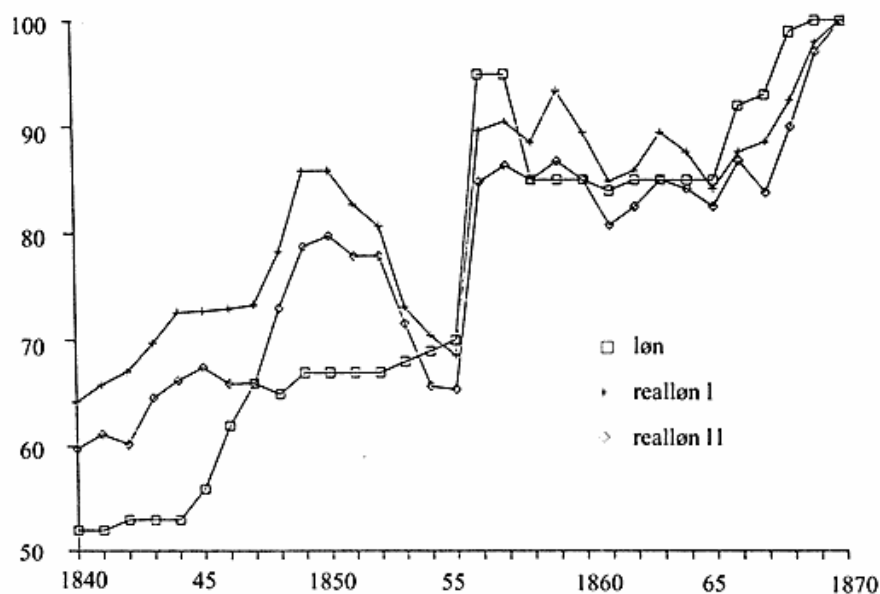
Det afgørende er nemlig, at disse konstante eller svagt stigende Lønninger i Virkeligheden fra Dag til Dag daarligere forslog til Dækning af Arbejdernes Behov, fordi Pengenes Købekraft stadig forringedes. I Begyndelsen af 60'erne steg Beklædningspriserne stærkt; fra ca. 1864 begyndte Levnedsmidlerne at gaa samme Vej, en Stigning, der som Helhed fortsattes gennem 4-5 Aar og som bl. a. omfattede saa uundværlige Forbrugsvarer som Rugbrød, Smør, Æg, Flæsk og Kød. Sidst, men ikke mindst sprang den københavnske Husleje 1864-65 pludselig 25 a 33% i vejret. Denne Stigning, hvis Brutalitet i høj Grad paakaldte Samtidens Opmærksomhed....

Faldet i reallønnen, som var særlig tydeligt i København, bidrog til stigende fattigdom hos den københavnske arbejderbefolkning. Og Bruun ser faldet som en hovedårsag til arbejderbevægelsens gennembrud i begyndelsen af 1870'erne (1938, side 153): »Sidst, men stærkest skal den Faktor fremhæves, der ligesom tvinger alle de andre ind i sin Tjeneste, faar dem til at brænde sammen i een staalet Vilje: Prisstigningen ved Midten af 60'erne.«¹

Et noget andet indtryk får man imidlertid, hvis man ser på de indeks for løn og real-løn, som Sv. Aa. Hansen har beregnet (1972, side 255, og 1974, bilag), og som er gengivet i figur 1 (for reallønnens vedkommende indekset: realløn I, der er baseret på et forbrugerprisindeks med basisår 1875; indekset: realløn II bygger på et forbrugerprisindeks med basisår 1840)². Reallønsindekset viser en ikke ringe stigning i realløn-

1. Blandt de forfattere, der har peget på tendenser til fald i reallønnen i tiden op mod 1870, er Nyrop (1876), Schovelin (1884), Nørregaard (1943) og Axel Nielsen (1944). Også Willerslev (1949) og (1958) giver bidrag til belysning af løn og levevilkår for byarbejdere i tiden omkring og forud for 1870. Billedet er dog ikke helt det samme i de to arbejder. Artiklen fra 1949 giver – bl. a. på grundlag af statistik over antallet af personer, der modtog hjælp fra fattigvæsenet i København – især indtryk af vanskelige levevilkår under konjunktursvingninger i 1860'erne. I belysningen af udviklingen i realindkomsten hos smede og maskinarbejdere på maskinfabrikken Eickhoff i arbejdet fra 1958, betones navnlig et markant fald i begyndelsen af 1850'erne, hvorefter realindkomsten viser stigning fra 1855 til 1870, dog med tydelige svingninger i perioden. I N. F. Christiansens nyere arbejde *Arbejderbevægelsens forhistorie* (1986) nævnes også faldende realløn, men N. F. Christiansen fæstner sig mere ved stigende fattigdomsproblemer i København, og han synes navnlig i sin fremstilling af arbejdernes materielle forhold at lægge vægt på de generelt usle levevilkår, som faglærte som ufaglærte arbejdere levede under i årtierne op mod 1870 og ikke mindst den tiltagende proletarisering af håndværkssvendene.

2. Det sidstnævnte forbrugerprisindeks er anført i Sv. Aa. Hansen (1974, bilag) og anvendes af Johansen (1979, jfr. nedenfor). Det førstnævnte findes i Wedebye (1972) og benyttes – så vidt det kan ses – af Sv. Aa. Hansen ved beregning af det indeks for realløn, som angives i figuren i Sv. Aa. Hansen (1972, side 255).

Figur 1. Løn og realløn for byarbejdere 1840-1870. Sv. Aa. Hansens indeks. 1870=100.

nen fra 1840 til 1870. Udviklingen i 1850'erne er præget af kraftige udsving, men også efter 1850 er der tale om en mærkbar fremgang.

I sin belysning af hovedtendenser i reallønsudviklingen fra 1700 til 1870 i 'Dansk social historie', bd. 4 (1979, side 192 ff.), bygger Hans Chr. Johansen for 1800-tallets vedkommende på de af Sv. Aa. Hansen beregnede indeks for løn og forbrugerpriser – for 1700-tallet på tidsserier fra Thestrups arbejde om levestandarden i København 1730-1800 (Thestrup, 1971). Om udviklingen efter 1820 anfører han, at »der formodentlig mellem 1820 og 1870 [sker] en fordobling af reallønnen, idet der kun er tale om kortvarige tilbageslag, f. eks. midt i 1850'erne«, og som perioder, hvor der synes at være sket en betydelig reallønsforbedring peges på 1840'erne og slutningen af 1860'erne. Et nyere arbejde, der ligeledes beskæftiger sig med langtidstendenser i udviklingen i reallønnen, er Thestrup (1987), som ikke mindst påkalder interesse i nærværende sammenhæng, fordi den bringer nye lønserier for arbejdere i Odense fra slutningen af 1700-tallet til 1870. Ved en sammenligning af disse med Sv. Aa. Hansens lønindeks finder Thestrup imidlertid en ganske god overensstemmelse mellem lønudviklingen i perioden ifølge lønindekset og lønserierne fra Odense (bortset fra årene 1818-25). Om langtidstendensen i reallønnen anføres kort, at den har været stigende fra

ca. 1810 til nu. Såvel Johansen som Thestrup betoner imidlertid, at forløbet af reallønnen i 1700-tallet og 1800-tallet indtil omkring 1870 har været præget af betydelige svingninger.³

Der synes således at være en betydelig forskel mellem den hovedtendens, som Sv. Aa. Hansens indeks viser (og byggende herpå Johansens vurdering), og de fleste af de øvrige forfatteres udsagn. Det skal dog straks tilføjes, at der ikke behøver at være en modstrid mellem de forskellige beregninger og udsagn. Bl. a. omfatter Sv. Aa. Hansens lønindeks samtlige byarbejdere, medens flere af de øvrige forfatteres udsagn er baseret på eller sigter til udviklingen i reallønnen for faglærte mænd i København. Ligeledes kan der naturligvis godt have været en stigende tendens i gennemsnitsberegninger over reallønnen samtidig med, at der har været stigende fattigdom hos dele af arbejderbefolkningen i København.

Alligevel synes forskellen at være tilstrækkelig stor til, at der kan være grund til at se nærmere på den. Det er først og fremmest gjort gennem en undersøgelse af grundlaget for Sv. Aa. Hansens indeks for løn og realløn, og i det følgende skal gennemgås nogle hovedsider af denne undersøgelse.

Sv. Aa. Hansens lønindeks og lønudviklingen

Hovedsigtet med Sv. Aa. Hansens beregning af et lønindeks for perioden 1818-1870 er at fremskaffe en del af grundlaget for hans beregninger over bruttofaktoriindkomsten i byerhvervene i denne periode. Det er baseret på i alt 8 lønserier (før 1824 dog kun 4), som kan følges over en længere periode. Der er lagt vægt på, at lønserierne repræsenterer forskellige grupper af arbejdere; af de 8 lønserier vedrører 3 faglærte i København (murere, brolæggere og metalarbejdere), 3 ufaglærte i København (havnearbejdere, håndlangere og havekarle (jordarbejdere)), 1 faglærte i provinsbyerne og 1 ufaglærte i provinsbyerne (hhv. murere og håndlangere for murere i jyske byer). Der er for alle serier tale om tidlønnen (dagløn eller timeløn). Som vægtgrundlag for beregning af indekset er benyttet et skøn over antallet af arbejdere i hver af de 4 hovedgrupper af arbejdere, baseret på folketællingen 1840; for faglærte og ufaglærte i København indgår hver af lønserierne med vægten 1/3 af hovedgruppens vægt.

Som Sv. Aa. Hansen selv fremhæver, er materialet meget spinkelt, navnlig da for arbejdere i provinsbyerne. Der findes fra 1850'erne og frem en del flere lønserier i Jørgen Pedersens afhandling, ligesom især Falbe-Hansen (1869) og Scharling (1869) giver

3. Der skal også henvises til Thestrup et al. (1986). Medens Thestrup i arbejdet fra 1987 ved beregning af reallønnen for perioden 1815-1870 benytter det forbrugerprisindeks, som Sv. Aa. Hansen har beregnet, anvendes i Thestrup et al. (1986) et fødevarerprisindeks. Reallønnen beregnet med dette sidste indeks viser betydeligt større svingninger, og den langsigtede tendens til stigning er svagere i årtierne før 1870, end for reallønnen baseret på forbrugerprisindekset.

en række oplysninger om lønnen; endvidere er der de tidligere nævnte (nye) lønserier fra Odense.⁴

En sammenholdning af dette materiale med indeks for lønudviklingen for hver af de 4 grupper af mandlige arbejdere på basis af de lønserier, der indgår i Sv. Aa. Hansens lønindeks, tyder på, at især de to lønserier, der repræsenterer udviklingen for hhv. faglærte og ufaglærte i provinsbyerne ikke giver et korrekt billede af lønudviklingen i den sidste del af perioden. Stigningen i lønnen fra 1850 til 1870 er givetvis noget for høj, og især er den meget kraftige lønstigning, som lønserierne for murere og håndlangere i jyske byer viser i midten af 1850'erne, sandsynligvis langt stærkere end for samtlige arbejdere inden for de to hovedgrupper af arbejdere. For det første viser de lønserier, vi har for byer på Øerne, langt mindre lønstigninger – snarere på linie med ændringerne ifølge lønserierne for København. For det andet har en stor del af de faglærte arbejdere og formentlig også de ufaglærte arbejdere i provinsbyerne på dette tidspunkt modtaget kost og logi af arbejdsgiveren. Ydelse af kost og logi rejser et generelt problem for en belysning af lønudviklingen gennem hele perioden, jfr. Christensen (1992). For så vidt angår specielt udviklingen i begyndelsen og midten af 1850'erne, er der imidlertid næppe tvivl om, at lønudviklingen for den del af arbejderne, der modtog kost og logi har været væsentlig anderledes, end det billede, de to lønserier viser. For de, der modtog kost og logi, blev den store del af lønnen ydet i naturalier, og denne del af lønnen vil bevæge sig i takt med forbrugerprisudviklingen (eller rettere prisudviklingen for fødevarer og husleje). En »beregnet« løn for denne gruppe vil derfor givetvis vise væsentlig lavere stigning fra 1855 til 1856, men til gengæld opgang i årene forud, hvor leveomkostningerne var stigende. For det tredje skal peges på, at den kraftige lønstigning, som de to lønserier viser, formentlig har været influeret af en meget betydelig bygge- og anlægsaktivitet i disse år.

For så vidt angår de to lønindeks for hhv. faglærte og ufaglærte i København (begge som nævnt baseret på 3 lønserier), stemmer den lønudvikling, som indekset viser, i højere grad overens med den, andre oplysninger peger i retning af. Specielt for faglærte afviger forløbet dog noget fra det, Falbe-Hansen (1869) angiver. Især skal nævnes, at de to store af de tre fag, der indgår i Sv. Aa. Hansens indeks, er blandt de tre fag, som Falbe-Hansen (1869) nævner har fået betragtelige (varige) lønforhøjelser i perioden 1851-1868 (murere, tømrere og smede). Til gengæld indgår ingen af de fag, hvorom Falbe-Hansen opgiver, at lønniveauet var stort set uændret i 1868 i forhold til forholdene omkring 1851, bl. a. skræddere, snedkere og sættere.

Det foreliggende materiale giver kun begrænsede muligheder for en nærmere vurdering af, i hvilket omfang de forhold, der er omtalt i det foregående, ændrer det billede af lønudviklingen for byarbejdere som helhed, som Sv. Aa. Hansens indeks tegner. Det

4. Poul Thestrup har velvilligt stillet lønserierne fra Odense til rådighed for mig.

forudsætter yderligere materiale, ikke mindst om lønudviklingen i Jylland. Jeg har dog beregnet et nyt lønindeks, først og fremmest med henblik på at få et indtryk af, hvor meget den betydelige forskel i lønudviklingen i Jylland og på Øerne betyder for lønudviklingen for byarbejdere i provinsbyerne og for byerne som helhed. Ved beregningen af indekset er foruden lønserier for faglærte og ufaglærte på Øerne også medtaget yderligere lønserier for faglærte og ufaglærte i København. Med enkelte undtagelser, især de tidligere nævnte lønserier fra Odense, vedrører de perioden 1850-1870, for de flestes vedkommende årene fra midten af 1850'erne til 1870; i Christensen (1992) er anført det grundlag, indekset bygger på, og hvorledes det er beregnet. Det nye indeks er vist i fig. 2; det viser som forventeligt en væsentlig mindre stigning i lønnen i midten af 1850'erne, og også den samlede lønstigning gennem perioden er noget lavere end ifølge Sv. Aa. Hansens indeks.⁵

Udviklingen i reallønnen 1840-1870

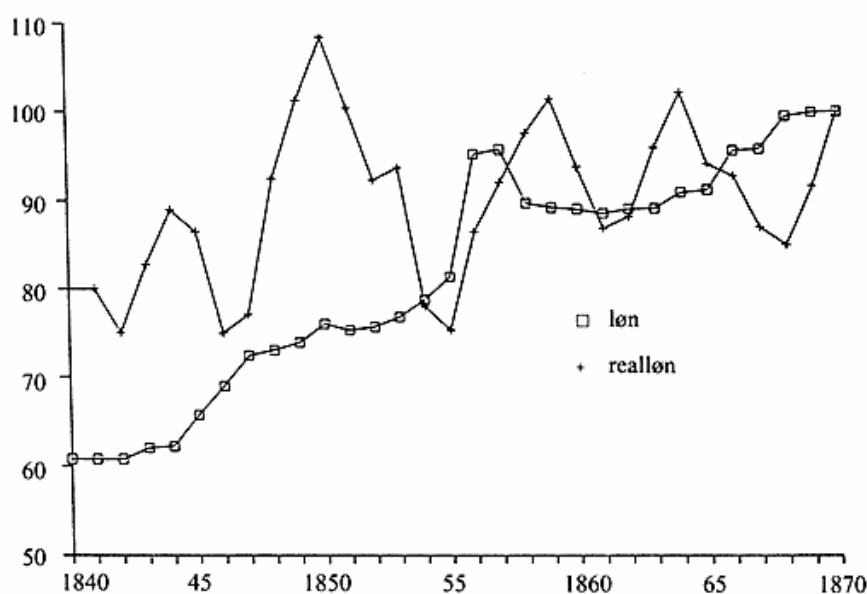
Det indeks, Sv. Aa. Hansen anvender ved beregningen af reallønnen, er et forbrugerprisindeks, der vedrører det samlede forbrug, som han i samarbejde med Thorkild Wedebye har foretaget detaljerede beregninger over for perioden 1840-1914. Thorkild Wedebye har i sin specialeafhandling 'Forbrugsudviklingen i Danmark 1840-1914' (1972), der giver en indgående belysning af løn, levestandard og forbrugsudvikling for arbejdere i denne periode, også opstillet et indeks for arbejdernes leveomkostninger; det er baseret på et budget for en ufaglært arbejder i Hobro for 1879.⁶ Leveomkostningsindekset stiger lidt mere end forbrugerprisindekset, og viser noget større svingninger, navnlig i 1850'erne.

I figur 2 er vist udviklingen i reallønnen for alle mænd i byerne, baseret på det lønindeks, jeg har beregnet, og leveomkostningsindekset. Sammenligner man nu dette med Sv. Aa. Hansens indeks i figur 1, er billedet af reallønsudviklingen noget ændret. Først og fremmest er en betragtelig reallønsfremgang i løbet af 1850'erne og 1860'erne afløst af et forløb med betydelige svingninger og kun en beskedne fremgang fra begyndelsen af 1850'erne til 1870.

Lønudviklingen var imidlertid en del forskellig for de enkelte hovedgrupper af ar-

5. Der skal yderligere tilføjes to generelle forbehold overfor indekset. Det ene vedrører ydelse af kost og logi, som allerede er berørt ovenfor, det andet øget anvendelse af akkordarbejde i perioden. Dette sidste har især betydning for faglærte arbejdere, akkordarbejde spillede næppe nogen større rolle for ufaglærte arbejdere, jfr. Christensen (1975). Heller ikke for de faglærte har en stigende anvendelse af akkordarbejde formentlig influeret så meget endda på udviklingen. Der skal om begge spørgsmål henvises til Christensen, 1992.

6. Wedebye har også beregnet forbrugerprisindeks med alternative basisår (jfr. note 2) og gennemgår endvidere flere andre leveomkostningsindeks. Vedrørende leveomkostninger skal også henvises til Jørgen Pedersen (1930) og Willerslev (1949) og (1958).

Figur 2. Løn og realløn for byarbejdere 1840-1870. Nyt lønindeks. 1870=100.

bejdere. Navnlig tiltrækker udviklingen i København sig interesse, dels fordi lønstigningen gennem perioden her var lavere end i provinsbyerne, dels på grund af, at de udsagn om faldende realløn, der blev angivet tidligere, især var henvendt på københavnske forhold. I fig. 3 er vist beregninger over reallønnen i perioden for faglærte mænd i København, hvor er benyttet såvel forbrugerprisindeks med basisår 1840 og 1875 som leveomkostningsindekset; lønindekset er baseret på de lønserier for faglærte arbejdere i København, som indgår i lønindekset i fig. 2. Især hvis man ser på reallønsudviklingen, beregnet på basis af leveomkostningsindekset, er forløbet først og fremmest præget af kraftige svingninger. For perioden som helhed viser reallønnen, baseret på forbrugerprisindeksene, en vis stigning; for reallønnen, baseret på leveomkostningsindekset, er stigningen i reallønnen ubetydelig fra 1840 til 1870, og efter 1850 er der snarest tale om kraftige svingninger omkring et uændret niveau.⁷

På den anden side tyder det ovenstående ikke på, at der har været en generel langsigtet tendens til faldende realløn for københavnske arbejdere, som kan have medført stigende fattigdom. Men der kan peges på andre forhold, som kan have trukket i retning

7. Der knytter sig en række åbenbare problemer til de foretagne beregninger over udviklingen i reallønnen. Navnlig med henblik på beregningen i fig. 3 for faglærte i København skal peges på, at (1) leveomkostningsindekset er baseret på et budget for en ufaglært arbejder i provinsbyerne og (2) vedrører 1879, der

af en voksende fattigdom i København i tiden op mod 1870. Bl. a. Korr Johansen (1969) fremhæver således stigende beskæftigelsesproblemer i København i 1860'erne, især som følge af tilvandring. Endvidere har der formentlig været en tendens til, at en voksende del af arbejderne har haft en løsere tilknytning til deres virksomhed end tidligere; det voksende antal daglejere og den stigende andel af arbejdere, der har været beskæftiget på større virksomheder, kan have bidraget hertil.

Specielt for de faglærte kommer hertil den langsigtede udvikling i retning af, at en voksende del af dem er forblevet lønmodtagere gennem hele livet og i stigende grad har giftet sig. Medens svendelønnen (det meste af tiden) gav den ugifte svend tilstrækkeligt til at ernære sig selv, og også mulighed for at spare op, var det vanskeligere at forsørge en familie af lønnen.

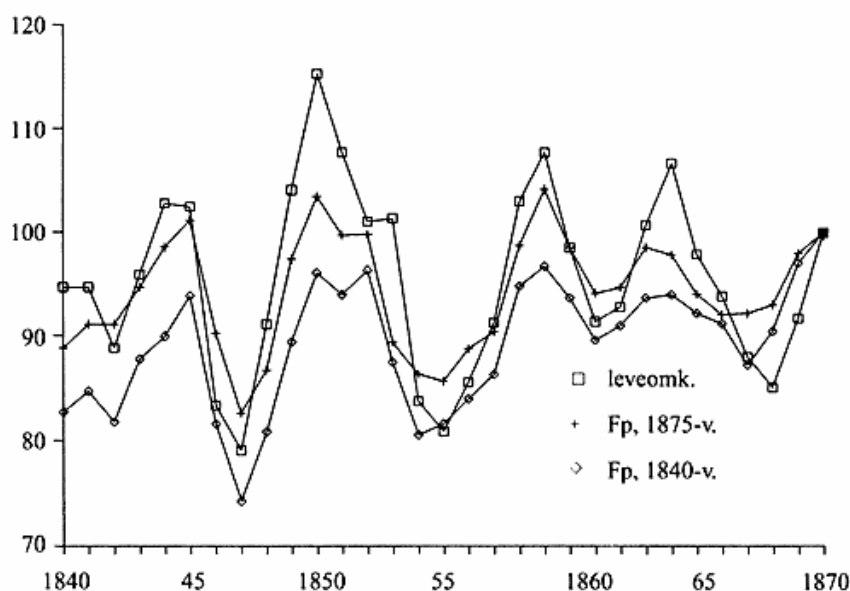
Men ikke mindst har formentlig de betydelige svingninger i arbejdernes levevilkår bidraget til, at 1850'erne og 1860'erne har været en vanskelig tid for arbejderbefolkningen i København. Både for faglærte og ufaglærte arbejdere har den indkomst, de fleste kunne nå, vanskeligt kunnet dække udgifterne til en families eksistens. Også for de faglærtes vedkommende måtte kone og større børn normalt yde et bidrag til indkomsten. Overskud var det vanskeligt at bringe ud af et arbejderbudget, underskud det almindelige (Indenrigsministeriet, 1874, Willerslev, 1949, Wedebye, 1972). Set på denne baggrund har de betydelige svingninger i reallønnen utvivlsomt skabt store problemer for arbejderfamilier, og det er formentlig i høj grad dem, der har bidraget til de økonomiske og sociale problemer blandt arbejderbefolkningen i tiden op mod 1870, der er en del af baggrunden for fagbevægelsens gennembrud.⁸

Afslutning

Udgangspunktet for artiklen var en række udsagn eller vurderinger vedrørende ud-

ligger noget efter den periode, der betragtes, og (3) endvidere at der over den 30-årige periode, der betragtes, kan være sket forskydninger i forbrugssammensætningen. Der skal herom henvises til Christensen (1992) og – for en mere generel behandling af disse problemer – Jørgen Pedersen (1930) og Wedebye (1972). Det skal også understreges, at beregningerne af udviklingen i reallønnen vedrører lønnen pr. dag. For en vurdering af levevilkårene er det imidlertid primært indkomsten pr. år, der har interesse. Der er formentlig ikke sket større ændringer i det normale antal arbejdsdage om året i denne periode og næppe heller langsigtede ændringer i omfanget af søndags- og overarbejde. Med hensyn til arbejdsløshed har der formentlig i København været tendens til større arbejdsløshed blandt arbejderne i den sidste del af perioden (jfr. nedenfor), men den har næppe været så stor, at den påvirker udviklingen i den gennemsnitlige realindkomst for hovedgrupper af arbejdere væsentligt. Derimod har konjunktursvingninger i arbejdsløsheden givetvis influeret betydeligt på bevægelserne i realindkomsten over det kortere løb.

8. Der kan naturligvis hertil indvendes, at svingninger i reallønnen ikke er noget nyt fænomen, jfr. Hans Chr. Johansen (1979). Til dette skal kun kort bemærkes, at især to forhold har givetvis bidraget til, at svingningerne har medført voksende problemer for arbejderbefolkningen. For det første er der for byarbejderne i tiden fra begyndelsen af 1800-tallet til 1870 (især i København) sket en bevægelse bort fra, at arbejdsgiveren som en hoveddel af lønnen ydede kost og logi, og for det andet er ikke mindst (som fremhævet) en stigende del af arbejderne forblevet lønmodtagere gennem hele livet og har giftet sig.

Figur 3. Faglærte i København. Realløn 1840-1870, indeks 1870=100.

viklingen i byarbejderbefolkningens materielle vilkår i årtierne op mod 1870 og en sammenholdning af disse med det af Sv. Aa. Hansen beregnede indeks for reallønnen.

Med de forbehold, der ligger i det begrænsede materiale, synes et par slutninger at kunne drages. Reallønnen er steget fra 1840 til 1870, men stigningen har været beskednen fra begyndelsen af 1850'erne til 1870, og for faglærte i København (og måske også andre grupper af arbejdere) har der formentlig ikke været tale om nogen stigning, men næppe heller om noget nævneværdigt fald.

Der kan have været tendenser til stigende fattigdom i København i den sidste del af perioden. Det er imidlertid vurderingen i denne artikel, at snarere end en generelt voksende forarmelse, er det de betydelige svingninger i levevilkårene, der har bidraget til, at 1850'erne og 1860'erne har været en vanskelig tid for den københavnske arbejderbefolkning.

Men først og fremmest vidner artiklen om vor begrænsede viden om udviklingen i løn- og indkomstforhold og levevilkår for byarbejderne i denne periode. Ikke mindst i lyset af de betydelige økonomiske, sociale og politiske ændringer, der skete i denne periode, må en fornyet undersøgelse af disse forhold påkalde interesse.

Litteratur

- Boje, Per. 1986. The Standard of Living in Denmark 1750-1914. *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XXXIV, side 171-179.
- Bruun, Henry. 1938. *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark I: Til ca. 1880*. København.
- Christensen, Jørgen Peter. 1975. *Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914*. København.
- Christensen, Jørgen Peter. 1992. Om lønudviklingen for byarbejdere i Danmark 1830-1870. Memo fra Københavns Universitets Økonomiske Institut.
- Christiansen, Niels Finn. 1986. *Arbejderbevægelsens forhistorie*. København.
- Falbe Hansen, V. 1869. *Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne på Danmarks væsentligste Frembringelser og i Arbejdslønnen her i Landet*. København.
- Hansen, Svend Aage. 1972 og 1974. *Økonomisk Vækst i Danmark. Bd. I-II*. København.
- Indenrigsministeriet. 1874. *Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Danmark i Aaret 1872*. København.
- Johansen, Erik Korr. 1969. Arbejdsløshedsproblemet i de danske byer i perioden 1835-1870. Specialeopgave i historie ved Århus Universitet.
- Johansen, Hans Chr. 1979. *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870*. København.
- Nielsen, Axel. 1944. *Industriens Historie i Danmark. Bd. III*. København.
- Nyrop, C. 1876. *Meddelelser fra Industriens Omraade*. København.
- Nørregaard, Georg. 1943. *Arbejdsforhold inden for dansk Haandværk og Industri 1857-1899*. København.
- Pedersen, Jørgen. 1930. Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913. København.
- Scharling, W. 1869. *Pengenes synkende Værdi*. København.
- Schovelin, J. 1884 (1985). *Strejkerne i Danmark 1862-1881*. Guldmedaljeafhandling. Udgivet af Jens Engberg 1985. Århus.
- Thestrup, Poul. 1971. *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*. København.
- Thestrup, Poul. 1987. The Standard of Living in Denmark since c. 1750. I Gunnar Karlsson (red.). *Levestandarden i Norden 1750-1914*. Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987. Bind III. Reykjavik.
- Thestrup, Poul et al. 1986. *Mod bedre tider. Odense 1789-1868*. Odense.
- Wedebye, Thorkild. 1972. Forbrugsudvikling og levestandard 1840-1914. 3 mdrs. opgave til Det statsvidenskabelige Studium. Økonomisk Institut. København (upubliceret).
- Willerslev, Richard. 1949. Københavnske fabriksarbejders og arbejdsmænds vilkår. o. 1870. *Historiske Meddelelser om København*.
- Willerslev, Richard. 1958. Københavnske maskinarbejders løn- og indkomstforhold 1850-1914. *Acta Jutlandica*.